

In vriendschap en vertrouwen

Henk Nellen in zijn werkkamer in het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in januari 2013. Foto door Ineke Huysman, Huygens ING.

In vriendschap en vertrouwen

Cultuurhistorische essays over confidentialiteit

Onder redactie van

Jos Gabriëls

Ineke Huysman

Ton van Kalmthout

Ronald Sluijter

Verloren
Hilversum

2014

Deze uitgave kwam tot stand met steun van de Paul Hazard Stichting, het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, de Dr. C. Louise Thijssen-Schoutte Stichting en de Stichting Professor Van Winter Fonds.

Op het omslag: *La Confidence*. Olieverf op paneel door Ernest Meissonier uit 1857. Foto door Hervé Lewandowski. Musée National du Château de Compiègne / ©RMN – Grand Palais.

ISBN 978-90-8704-478-7

© 2014 Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Ilja Nieuwland, Huygens ING
Typografie: Connie Klützw, Huygens ING
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord <i>Lex Heerma van Voss</i>	9
Over confidentialiteit. Ter inleiding <i>Ton van Kalmthout</i>	12
‘Een taak die zonder einde is’. Een levensschets van Henk Nellen <i>Jos Gabriëls</i>	21
De paradoxale vertrouwelijkheid van het web. Oprechtheid en anonimiteit in Dagboek van een kindermisje <i>Peter Boot</i>	35
De sleutels van <i>Het Bureau</i> . Of: van kanariepiet naar plankton <i>Karina van Dalen-Oskam</i>	49
De geheime relatie van Willem Frederik Hermans en Gerard van het Reve. Over vertrouwelijkheid en het gebruik van historische bronnen <i>Jan Gielkens</i>	64
In gesprek met God. De vertrouwelijke relatie van Piet Aalberse (1871-1948) met het Opperwezen <i>Hans de Valk</i>	72
‘Vyf jaar eenzaamheid’. Albert Verwey over de ‘zwijgperiode’ (1889-1894) tussen <i>De Nieuwe Gids</i> en het <i>Tweemaandelijksch Tijdschrift</i> <i>Annemarie Kets</i>	85
Twijfel aan het ambt en pijnlijke liefdeservaringen. Anton Gerard van Hamel als Waals predikant in Leeuwarden (1868-1872) <i>Hans Trapman</i>	97

Een bijzonder geschenk. De gevoelens van generaal Janssens voor keizerin Joséphine (1800-1814) <i>Jos Gabriëls</i>	108
Geschonden vertrouwen. De Franse astronoom Joseph-Nicolas Delisle en zijn relatie met Nederlandse collega's tijdens de zoektocht naar de komeet van Halley (1758-1759) <i>Huib Zuidervvaart</i>	117
Het familieboekje De Block (1674-1880), teruggevonden in de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Antwerpen <i>Tom Deneire</i>	130
Netwerken van vertrouwelijkheid en geheimhouding in brieven en tekeningen (zestiende en zeventiende eeuw) <i>Charles van den Heuvel</i>	143
De grens van het betamelijke. Constantijn Huygens' intieme relatie met Béatrix de Cusance in brieven en gedichten (1656) <i>Ineke Huysman</i>	154
Openbaarheid en beslotenheid in een zeventiende-eeuws dagboek. Johan van Heemskerck en zijn <i>Aenteijckeninghe</i> (1640-1655) <i>Jan Bloemendal</i>	165
Een vertrouwelijk schrijven? Over een brief van Hugo Muys van Holy, een van Grotius' rechters <i>Ad Leerintveld</i>	175
De <i>Lessus amatorius</i> van Dominicus Badius (1611) <i>Edwin Rabbie</i>	188
Vertrouwelijkheid en indiscretie in de correspondentie van Joseph Scaliger rond 1600 <i>Dirk van Miert</i>	199
Vroege gedichten van Daniel Heinsius voor Janus Dousa <i>Harm-Jan van Dam</i>	211
'Grote held'. Bonifacius Amerbach aan Erasmus, 7 oktober 1519 <i>Miekske van Poll-van de Lisdonk</i>	222

Zingen tot de mirtetak. Erasmus en de bundel <i>Brieven van Duisterlingen</i> (1515-1517) <i>Lucy Schlüter</i>	231
Voorpublicatie, censuur en zelfcensuur in Oudheid en Middeleeuwen. Of: hoe een auteur zich kan wapenen tegen openbare kritiek en straf <i>Irene van Renswoude en Mariken Teeuwen</i>	241
Vertrouwelijkheid in de dierkundeboeken van Aristoteles <i>Aafke van Oppenraay</i>	257
Bibliografie van Henk Nellen, 1976-2014 <i>Steven Surdèl</i>	265
Medewerkers	276
Dankwoord	278
Index	279

Voorwoord

Lex Heerma van Voss

Niet voor niets heet overal ter wereld de persoon die schrijft secretaris of secretaresse, oftewel geheimschrijver. Schrijven brengt bijna meteen ook het vertrouwelijke schrijven met zich mee over politieke geheimen of intieme ontboezemingen, *for your eyes only*. Vertrouwelijkheid en geheimhouding is een groot onderwerp voor de bestudering van het verleden, waarvan historici misschien alleen nog maar het oppervlak hebben blootgelegd. Intimiteit is als onderwerp nooit weggeveest: de intimiteit van vorsten en andere heersers hoort tot de klassieke politieke geschiedenis. Intimiteit en familiariteit als zodanig kwamen als onderwerp naar voren met de golf van aandacht voor seksualiteit en relaties vanaf de jaren 1970.¹ Geheimhouding is ook een klassiek onderwerp in de politieke geschiedenis.²

Maar er is meer. Het verleden kunnen we per definitie niet meer rechtstreeks ervaren, en we kunnen het ook niet meer testen. Wat kunnen we dan eigenlijk weten over het verleden? Dat is voor historici de grote kennistheoretische kwestie. Het aardige hiervan is dat zij het hele kennistheoretische bereik bestrijkt: van de diepe filosofische vraag of enig historisch kennen mogelijk is, tot praktische methoden om specifieke kennis aan de bronnen te ontfutselen, aannemende dat de diepe vraag positief beantwoord is. Bij vertrouwelijkheid was het ook al de bedoeling dat tijdgenoten maar zeer beperkt kennis zouden nemen van de communicatie. Dan speelt de vraag wat de historicus kan kennen als het ware dubbel.

Ieder politiek regime heeft behoefte aan geheimhouding. Ook de meest liberale en democratische besturen hebben hun geheimen. De archieven van Nederlandse politici hebben dozen die nog decennia gesloten blijven. Toen hij beseftte dat e-mails onderwerp zouden kunnen zijn van procedures op basis van de Wet Openbaar-

¹ Onder meer in het kader van de familiegeschiedenis. G. Duby en Ph. Ariès (eds.), *Geschiedenis van het persoonlijke leven* 10 delen (Amsterdam 1992-1994). Zie bijvoorbeeld ook M. Perrot, *Histoire de chambres* (Parijs 2009).

² G. de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (Den Haag 1991); B. de Graaf, *Het archief als tijdbom. Gevaar en geheimhouding in de staatsarchieven* (Den Haag 2012); W. Davids, *Gerubriceerd staatsgeheim: zeer geheim, geheim, confidencieel, vertrouwelijk* (Den Haag 2010).

heid van Bestuur, verzuchtte oud VVD-leider Hans Wiegel eens dat hij dan maar weer zou terugvallen op de telefoon.³ Regimes die de waarden van transparantie, controleerbaarheid en respect voor verschillende meningen een minder warm hart toedroegen, pasten de historische overlevering of de daarvoor benodigde bronnen aan. Egyptische farao's en Romeinse keizers lieten de namen van voorgangers uit de monumenten beitelen of door hun eigen naam vervangen en eigenden zich zo de historische (f)acta van anderen toe. Chinese dynastieën schreven de officiële geschiedenis van de voorgaande dynastie en vernietigden dan alle archieven, redenerend dat die verder niet meer nodig waren omdat de geschiedenis nu eenmaal geschreven was. Symptomatisch was de houding van kalief Omar, die meende dat veroverde geschriften wel in het water gegooid konden worden: 'Als wat ze bevatten de juiste leiding biedt, heeft God ons al betere leiding gegeven. Als het dwaling is, dan heeft God ons ertegen beschermd'.⁴

Totalitaire regimes besteedden zeer veel energie aan het verzamelen van vertrouwelijke informatie over de eigen burgers en aan het geheim houden van de eigen overheidsinformatie. Harrison schat op grond van de gegevens van de Litouwse KGB dat een derde van het papierwerk van centrale Sovjet-instellingen nodig was om de geheimhouding van stukken te regelen. Vergelijkbare cijfers voor Westerse instellingen zijn een orde van grootte kleiner: vijf procent voor de *Metropolitan Police* van Londen en drie procent voor de Amerikaanse federale overheid.⁵

Een historicus is zich vanzelfsprekend bewust van het gegeven dat de overgeleverde bronnen sommige informatie niet meer bevatten, omdat indertijd de autoriteiten informatie geheim wilden houden of het erfgoed wilden aanpassen aan hun visie op het al dan niet recente verleden.

Wie de essays in deze bundel leest, komt veel meer gevallen tegen van vertrouwelijkheid in de bronnen. Sommige categorieën egodocumenten, zoals veel brieven, zijn voor een zeer beperkt lezerspubliek bestemd, en in het geval van dagboeken soms voor geen enkel. Omdat het stempel 'strikt geheim' ook nieuwsgierige ogen aantrekt, is de opdracht informatie vertrouwelijk te behandelen vaak subtiel geformuleerd, net zoals die informatie vaak subtiel versleuteld is.⁶ Dit maakt het moeilijk vertrouwelijkheid te analyseren, zolang we niet over een zeer groot corpus van brieven beschikken.

Een aanwijzing dat het om een vertrouwelijke brief gaat, is het verzoek hem na lezing te vernietigen, een verzoek dat natuurlijk alleen tot ons komt als de ontvanger het genegeerd heeft. Iets dergelijks geldt voor een publicatie van brieven of andere vertrouwelijke egodocumenten tegen de wil van de auteur in, meestal na diens

3 De verzuchting van Wiegel stamt duidelijk van vóór de NSA-openbaringen van 2013.

4 Volgens Ibn Khaldûn, *The Muqaddimah. An introduction to history* (Londen en Henley-on-Thames 1967) 373, uitgesproken bij de verovering van Perzië door de moslims, en niet, zoals vaak gesteld wordt, over de bibliotheek van Alexandrië.

5 M. Harrison, 'Accounting for secrets', *The Journal of Economic History* 73:4 (2013) 1017-1049.

6 J. De Landtsheer en H. Nellen (eds.), *Between Scylla and Charybdis. Learned letter writers navigating the reefs of religious and political controversy in early modern Europe* (Leiden en Boston 2011).

dood. Wetenschappelijke (of commerciële) belangen gaan dan boven de intentie van de auteur. Als historicus kan men dat alleen maar toejuichen.

Maar het dagboek is ook een genre fictie dat wel degelijk voor een massapubliek bestemd is, en dit geldt ook voor heel wat dagboeken en brieven die geen belletterie zijn. Het voor publicatie geschreven dagboek grenst hier aan de sleutelroman: beide dagen de lezer, en zeker de lezende historicus, uit tot het scheiden van waarheid en verdict. De lezer zal hier het spel van de auteurs met de conventies van vertrouwelijkheid moeten duiden. In feite geldt dat voor veel literatuur: waar de dichter of schrijver uit de eigen ervaringen put, gebiedt de kiesheid dit soms te verhullen, om de reputatie van de betrokkenen te beschermen.

Informatie over familie en intieme relaties was en is bijna per definitie vertrouwelijk, behalve voor de minderheid van mensen die hun privéleven juist in de schijnwerpers leven. Ook persoonlijke gevoelens worden doorgaans niet zomaar aan vreemden kenbaar gemaakt. Hier zijn verschillende mogelijkheden, waarbij soms het Thomas-theorema van toepassing is: wat als werkelijk gedefinieerd wordt, is werkelijk in zijn gevolgen. Als intieme relaties verondersteld werden door de historische actoren, bepaalde die veronderstelling hun handelen, los van de vraag of die intieme relatie er in werkelijkheid was en los van de vraag of wij dat achteraf nog kunnen vaststellen. Overigens kunnen historici in sommige gevallen verborgen gehouden intieme gevoelens aantonen. Zulke gevoelens zijn trouwens duidelijk cultureel bepaald en verschillen van periode tot periode.⁷ Hoe kunnen we ze over de grenzen van periodes heen analyseren? Hoe begrijpen we welke gevoelens aan de orde waren, zeker als de tijdgenoten aanleiding hadden ze niet of omzichtig aan te duiden?

Ook over Henk Nellen, ter ere van wie deze bundel is samengesteld, zal de lezer van deze essays de nodige vertrouwelijke informatie vergaren. Onder het uiterlijk van de beheerste, hardwerkende, vriendelijke, harmoniezoekende, deskundige en loyale geleerde en collega bruist magma, zo blijkt. De klassieke *gentleman* Nellen verliest tegenover het kopieerapparaat wel eens zijn *stiff upper lip*. De bestuurlijke wendbaarheid om steeds maar weer nieuwe, vluchtige doelen voor wetenschappelijke instituten te formuleren ergert hem. Hij kan zich onder de juiste omstandigheden ontpoppen tot een *partycrasher*. Hij provoceert. Als in de trein een aantrekkelijke verschijning tegenover hem komt zitten, slaat hij bedeesd de ogen neer, want het ongeluk zit in een klein hoekje. Die laatste, misschien wel intiemste confidentie, komt van Henk zelf. Hij zal er daarom waarschijnlijk mee kunnen leven dat zijn collega's de andere vertrouwelijkheden hier openbaar maken. Hierin is weliswaar een extra groot kenprobleem gelegen, maar de opbrengst is ook extra aantrekkelijk. Wie is niet benieuwd naar de onthulling van wat de sluier van vertrouwelijkheid in het verleden bedekte?

7 H. Roodenburg en C. Santing (eds.), *Batavian phlegm? The Dutch and their emotions in pre-modern times*. Themanummer *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden – Low Countries Historical Review* 129:2 (2014).

Over confidentialiteit

Ter inleiding

Ton van Kalmthout

Deze bundel, *In vriendschap en vertrouwen*, is bedoeld als vriendschappelijke geste en gaat over vertrouwen, betrouwbaarheid en vertrouwelijkheid, over intimiteit en privacy, over discretie en geheimhouding. Hij onderzoekt hoe zulke delicate aangelegenheden in de loop der eeuwen zijn ingezet, gerespecteerd, beschermd of geschonden door geliefden en verwanten, vrienden en collega's, maar ook door auteurs en lezers. Zoals de zoöloog Desmond Morris in een bekende studie heeft beschreven, is de behoefte aan allerlei vormen van vertrouwelijke intimiteit ingebakken in de menselijke natuur.¹ Van het intermenselijke en maatschappelijke verkeer zijn het onmisbare en soms precaire bestanddelen. Wie als Nederlands volksvertegenwoordiger uit de school klappt over wat het staatshoofd hem in een persoonlijk onderhoud heeft toevertrouwd, kan zijn biezen pakken. Conventies ten aanzien van vertrouwelijkheid en verwante principes zeggen ook veel over wie er feitelijk de lakens uitdeelt.

Het respecteren van iemands privacy wordt in de hedendaagse samenleving veelal gezien als een vanzelfsprekend goed dat zowel individuele als gemeenschappelijke belangen dient en dat het publieke en private domein helpt markeren door de regulering en afdamming van informatiestromen. Maar hoe nuttig en nobel ook, het beginsel van vertrouwelijkheid kan zich evengoed keren tegen een individu of tegen een gemeenschap.² Terwijl het onafhankelijke beoordeling en besluitvorming bevordert, belemmert het de transparantie en de controle van dergelijke processen. Zo ook beschermt het beroepsgeheim de persoonlijke levenssfeer van patiënten, biechtelingen en cliënten, maar degene die deze zwijgplicht moet nakomen kan hem, als het zo uitkomt, eveneens gebruiken als dekmantel voor zichzelf. In deze tijd, waarin bevriende naties elkaars ingezetenen tot in de privésfeer menen te mogen volgen met cyberspionage en waarin juristen zich het hoofd breken over de wenselijkheid van een nieuw grondrecht op de integriteit en vertrouwelijkheid van

¹ D. Morris, *Intimate behaviour* (New York 1971).

² Zie over de keerzijden van vertrouwelijkheid en privacy: E. Øyen, 'The social functions of confidentiality', in: *Confidentiality. Theory and practice*. Speciale aflevering van *Current Sociology* 30:2 (1982) 1-37.

ICT-systemen, lijken kwesties van vertrouwen en confidentialiteit actueler dan ooit.

Zulke kwesties zijn essentieel voor wie zich als historicus bezighoudt met persoonlijke en openbare bronnen. Ze vormen echter uiterst lastig te onderzoeken materie, al was het maar omdat begrippen als vertrouwelijkheid en intimiteit nogal rekbaar zijn en bovendien de nodige betekenisverschuivingen hebben ondergaan. Om mij even tot het laatstgenoemde begrip te beperken: de Franse literatuurhistoricus Jean Beauverd heeft vastgesteld dat *intime* en *intimité* steeds meer betekenisnuances hebben gekregen. In de zeventiende eeuw hielden ze in: ‘een diepgaande genegenheid die twee wezens (mensen of wat men aan hen gelijk kan stellen: God, de Kerk, etc. . . .) tot elkaar brengt’.³ In de achttiende eeuw konden de termen daarnaast gebruikt worden om de relatie van een wezen met zichzelf aan te geven, en niet zozeer een gevoel als wel een mentale houding, bijvoorbeeld als er sprake was van een *sentiment intime de la conscience*. Sinds de eerste helft van de negentiende eeuw geven ze ook wel de essentie van iets aan, of van datgene wat dingen nauw met elkaar verbindt. Beauverd leidde hieruit twee soorten intimiteit af, die elkaars tegenpolen zijn: een *intimité affective*, gericht op anderen, en een *intimité des choses et du moi*, die alleen het wezen van iets of iemand betreft.⁴ Een vergelijkbare betekenisverruiming geeft ‘vertrouwelijkheid’ te zien. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT)* worstelt in het desbetreffende lemma zichtbaar met de complexiteit van het begrip (let op signalen als ‘mog[elijk].’ en ‘veroud[erd].?’):

1 In een oudere bron in den zin van: vrijmoedigheid, onbeschroomdheid (mog. bedoeld in den zin van de bet. 2).

2 Het vertrouwelijk zijn met iem. of met elkaar; door vertrouwen en gemeenzaamheid gekenmerkte of daarvan blijk gevende omgang of betrekking; vertrouwelijke omgang of betrekking.

a. Ter aanduiding van een derg. omgang of betrekking tusschen bondgenooten, volkeren e.d., gekenmerkt door wederzijdsch vertrouwen en vriendschappelijkheid. Minder gewoon dan het gebr. onder *b*) (en veroud.?).

b. Inz. in intiëmeren zin ter aanduiding van een derg. omgang zooals bestaande tusschen (twee) pers., vrienden, vriendinnen, gelieven e.d.: intimiteit; innigheid; gemeenzaamheid.

– In het mv. Ongew[oon]. en volgens DE VREESE, *Gallic*. 420 [1899] in Vl.-België als gallic.⁵

– Aandoening, blijk van vertrouwelijkheid.

– Met kenmerkende bnw.: groote, innige, diepe vertrouwelijkheid e.d.

c. (Eufem.) Intieme, sexueele omgang; geslachtelijk verkeer.

³ ‘une profonde affection unissant deux êtres (hommes, ou ce qu’on peut leur assimiler: Dieu, Eglise, etc. . . .)’.

⁴ J. Beauverd, ‘Problématique de l’intime’, in: R. Molho en P. Reboul (eds.), *Intime, intimité, intimisme* (Lille 1976) 15-46, aldaar 15-16.

⁵ Hier wordt verwezen naar: W. de Vreese, *Gallicismen in het Zuidnederlandsch. Proeve van taalzuivering* (Gent 1899).

- 3 Vertrouwelijke zaak; uiting of handeling van intiemen, gemeenzamen aard. In deze concr. toep. ook met mv.
  - a. In het alg.
  - b. (Pejor.) Ongepaste intimiteit (die een man zich ten opzichte van een vrouw veroorlooft).
- 4 Intieme sfeer of indruk zoals opgewekt door of uitgaande van een bep. toestand, omgeving e.d.; intimiteit.⁶

De semantische differentiatie van dergelijke termen lijkt verband te houden met de voortdurende herdefiniëring van het publieke en het private domein, hetgeen ook hun onderlinge verhouding steeds heeft gewijzigd. Daarbij kreeg het individu allengs minder beperkingen opgelegd door de gemeenschap.⁷ Dat is in lijn met de visie van Richard Sennett, volgens wie het privé- en openbare domein tijdens het Ancien Régime nog met elkaar in balans waren, een evenwicht dat vervolgens teloor ging als gevolg van revolutionaire ontwikkelingen, de industrialisatie, de opkomst van het kapitalisme en een toenemende secularisatie. Door dat alles, zegt Sennett, raakte de moderne mens steeds meer op zichzelf gericht: hij ging de zin van het bestaan eerder zoeken in de individuele ervaring dan in zijn verbondenheid met de menselijke soort.⁸ Het is een voorstelling van zaken die nuancering behoeft. Volgens Annik Pardaillhé-Galabrun was er in de prerevolutionaire en -industriële tijd niet zozeer sprake van elkaar in evenwicht houdende private en publieke circuits als wel van een gedeeltelijk samenvallen van beide waar het een ‘interpenetration of professional and family domains’ betrof. Gezins- en beroepsleven speelden zich vaak af in een zelfde woon-werkruimte, familieleden waren nauw betrokken bij de beroepsuitoefening van het gezinshoofd en huwelijkspartners werden niet zelden gevonden binnen een zelfde beroepsgroep. Pas door toenemende specialisatie, aldus Pardaillhé-Galabrun, kregen intimiteit en privacy de ruimte in het gezin.⁹

De cultivering van huiselijkheid en intimiteit in de late achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw is daar een gevolg van. Er bestaat dan een sterke tendens om het privéleven af te schermen van en te behoeden voor inbreuk vanuit de buitenwereld, terwijl het huiselijke leven geïdealiseerd wordt in talrijke tijdschriften en boeken, in verhalen, gedichten en beschouwingen – geschriften die hoog opgeven over intimiteit, openhartigheid, wederzijds vertrouwen en vertrouwelijkheid. Er is echter wel op geattendeerd dat deze cultus een keerzijde had, want paradoxaal genoeg riepen ook intieme zaken uit het particuliere leven van anderen de belang-

⁶ Ik citeer de verkorte versie in de *Geïntegreerde Taalbank* (Leiden 2007). <http://www.inl.nl> (4-9-2014). Het lemma werd op papier gepubliceerd in 1988, maar is van oudere datum, zoals de spelling verraadt. Vgl. in *Ibidem* het (veel omvangrijkere en gecompliceerdere) lemma ‘vertrouwelijk’.

⁷ J. Bensman en R. Lilienfeld, *Between public and private. The lost boundaries of the self* (New York en Londen 1979).

⁸ R. Sennett, *The fall of public man* (herdruk; Cambridge 1977) 338-339.

⁹ A. Pardaillhé-Galabrun, *The birth of intimacy. Privacy and domestic life in early modern Paris*. Vertaling Jocelyn Phelps (Cambridge 1991). Citaat op p. 112.